

16 MISSIONAALISUUS KAUPUNGISSA

Henrietta Grönlund

16.1 Johdanto

Missionaalisuus viittaa kokonaisvaltaiseen käsitykseen lähetyksestä kirkon olemuksena, siihen, että kirkko missionaalisen olemuksensa mukaisesti suuntautuu kohti sitä ympäröivää maailmaa. Tarkastelen seuraavassa missionaalisuutta kaupunkikonteksteissa, eli sitä, millaista urbaania maailmaa kohti kirkko kurottuu ja millaisia reunaehdoja urbaanit kontekstit asettavat missionaaliselle kirkolle.

Urbaania keskeisesti määrittävä piirre on ihmisten suuri määrä tiheällä maantieteellisellä alueella. Tämä vaikuttaa alueen infrastruktuuriin, elinkeinoihin ja elämänmuotoon, jotka eroavat maaseutumaisista tai haja-asutusalueiden konteksteista. Kaupunkeja on ollut jo tuhansia vuosia sitten, mutta laajempi kaupungistumiskehitys liittyi maatalouden kehittymiseen, mikä taas mahdollisti yhä suuremmalle joukolle keskittymisen muuhun työhön kuin ravinnon tuottamiseen. Kaupankäynti ja etenkin 1800-luvulta alkanut teollistuminen kiihdyttivät työvoiman ja tuotannon keskittymistä kaupunkeihin. Tänä päivänä kaupungeissa asuu yli puolet maailman väestöstä, vuonna 2050 arviolta lähes 70 prosenttia.¹ Kaupungistuminen on megatrendi, jota ympäröivään maailmaan suuntautuva kirkko ei voi sivuuttaa.

Kaupungit – kuten myös erilaiset maaseutu- ja haja-asutusalueet – ovat kaikki joiltain osin paikallisia ”yksilöitä”, joihin vaikuttaa monin tavoin niiden yhteiskunnallinen ja historiallinen konteksti. Mumbai ja Helsinki ovat molemmat kaupunkeja ja urbaaneja ympäristöjä, mutta on selvää, että keskinäisiä eroja on varsin paljon. Kaupungin koko, sijainti ja historia vaikuttavat monen muun tekijän ohella siihen, millainen paikka kukin kaupunki on. Samoin

1 World Urbanization Prospects 2018.

kirkkojen ja lähetyksen toimintaympäristö on erilainen erilaisissa kaupungeissa ja erilaisissa urbaaneissa ympäristöissä. Uskontotilanne, uskonnollinen kulttuuri ja historia, uskonnonvapauden tila, uskonnon ja politiikan suhde sekä esimerkiksi uskonnon tärkeys yksilöille vaikuttavat kirkkojen toiminnan mahdollisuuksiin ja keinoihin.

Myös ihmisoikeustilanteet ja elintaso vaihtelevat. Ne vaikuttavat paitsi uskontojen mahdollisuuksiin toimia myös tarpeisiin, joita ihmisillä on ja joihin kirkot pyrkivät vastaamaan. Uskonnon suhde esimerkiksi poliittiseen valtaan, konflikteihin, ihmisoikeuksiin ja sosiaalisiin ongelmiin eri urbaaneissa konteksteissa liittyykin usein enemmän muihin asioihin kuin kaupunkinäkökulmaan, eikä kaupunkikontekstin ja uskonnon suhdetta voida yksinkertaistaa. Siinä missä länsimaista kaupunkikehitystä ja kaupungistumista on viime vuosina tarkasteltu erityisesti kapitalismin ja markkinatalouden vallitsevaksi kasvaneen vaikutuksen näkökulmista, muualla relevantiksi on noussut myös esimerkiksi postkolonialistinen näkökulma, kaupungistumisen ottamat suunnat kolonialismista vapautumisen jälkeen.²

Myöskään urbaanin selkeä erottaminen maaseutumaisista tai haja-asutusalueista ei ole ongelmatonta. Kaupungistuminen ilmiönä muokkaa monin eri tavoin myös maaseutumaisemmiksi miellettyjä ympäristöjä ja ihmisten elämää kaikkialla.³ Kahtiajako urbaanin ja ei-urbaanin välillä, eli koko perinteinen näkemys kaupungista muista erotettavana asumisen ja elämisen muotona, onkin kyseenalaistettu, koska kaupunkien muodot, maantieteelliset asemoitumiset ja institutionaaliset muotoutumiset vaihtelevat niin paljon – samoin kuin kaupunkien ulkopuolisten alueiden tilanteet. Esimerkiksi kymmenien miljoonien asukkaiden usein kaupungin viralliset rajat ylittävät megakaupungit, kaupunkienvälinen infrastruktuuri, kuten tunnelit, lentokentät ja tiet oheispalveluineen, ja maanviljelyn teollistuminen haastavat ajatuksen urbaanista ilmiönä, joka on mahdollista rajata maantieteellisesti. Lisäksi urbaani leviää maaseutumaisemmille alueille urbanisoitumisen lieveilmiöiden, kuten globaaliin kysyntään vastaavien halpatyövoiman keskusten tai palvelinkeskusten myötä. Kaupungistuminen yhdistyy myös muihin globaaleihin, kiihtyviin ilmiöihin, kuten valtioiden heikentymiseen ja markkinoiden vahvistumiseen, jolloin talous ja omistukset liikkuvat valtioiden rajoista välittämättä.⁴

2 Van der Veer 2015, 4–5.

3 Brenner & Schmidt 2015; Herman ym. 2012.

4 Brenner & Schmidt 2015, 152.

Uraanin ja ei-urbaanin rajojen sumeutumisen lisäksi urbaanin rajoja haastaa kaupunkien keskinäinen verkottuneisuus. Kaupungit eivät ole irrallisia toisistaan, vaan esimerkiksi eri maiden pääkaupungit tekevät paljon yhteistyötä. Toisaalta kaupungit myös kilpailevat keskenään esimerkiksi investoinneista. Monenlaiset kaupalliset tuotteet ja talouden pääomat, ihmisvirrat, kuten turismi ja maahanmuutto, sekä myös aatteelliset vaikutteet liikkuvat globaalisti, ja kaupungit ovat näiden virtausten erityisiä solmukohtia. Tietoverkot ja nykyaikainen matkustuskulttuuri kiihdyttävät yhteyksiä. Huolimatta keskinäisistä eroistaan kaupungit ja niiden erilaiset urbaanit kulttuurit joiltain osin sekoittuvat globaalien virtausten myötä. Esimerkiksi maahanmuuton myötä ihmiset tuovat mukanaan asioita aiemmista asuin-ympäristöistään ja kulttuureistaan ja ovat yleensä myös eri tavoin jatkuvassa yhteydessä aiempiin kotimaihinsa.

Tästä urbaanien ympäristöjen moninaisuudesta ja kaupungistumisen ilmiön moniulotteisuudesta huolimatta kaupungeilla maantieteellisinä paikoina on keskenään yhteisiä piirteitä, jotka vaikuttavat niiden toimintaan maanosasta ja yhteiskunnallisesta kontekstista riippumatta. Nämä piirteet vaikuttavat ihmisten elämään kaupungeissa ja sitä kautta myös uskontoon ja uskonnollisten yhteisöjen toimintaan, kirkkoihin ja niiden missioon. Tarkastelen seuraavassa ensin näitä urbaaneille konteksteille ominaisia piirteitä, eritellen kaupunkimaisia ympäristöjä toimintaympäristöinä. Sen jälkeen eritelen kaupunkiympäristöjen lainalaisuuksia uskonnon ja missionaalisuuden näkökulmista ja pohdin kirkkojen työn lähtökohtia, tarpeita ja mahdollisuuksia urbaaneissa konteksteissa.

16.2 Kaupungit erityisinä toimintaympäristöinä

Emerson ja Johnson ovat uskontoa ja urbaania käsittelevässä artikkelissaan määritelleet ”urbaanin” sosiaalisten verkostojen systeemiksi fyysisessä tilassa.⁵ Tämä sosiaalisten verkostojen systeemi seuraa ihmisten jatkuvasta vuoro-vaikutuksesta, jossa liikkuu tietoa, resursseja, tuotteita, sosiaalisia suhteita, sosiaalista tukea, palveluja, rahaa ja valtaa. Vaikka urbaani voidaan nähdä myös kaupunkien rajat ylittävänä ilmiönä, kulminoituu se erityisesti kaupunkeihin, joissa nämä verkostot ovat tiheimmillään. Tämä verkostojen tiheys myös luo erityisiä lainalaisuuksia, jotka ovat yhteisiä keskenään hyvin erilaisillekin

5 Emerson & Knight Johnson 2018, 4.

kaupungeille ja jotka tekevät kaupungeista omanlaisiaan konteksteja – myös uskonnolle.

Sosiaalisten verkostojen tiheys tuottaa mittakaavahyötyä tarvituissa palveluissa. Tilastolliset analyysit osoittavat, että kaupunkien kasvaessa tarvittujen palvelujen määrä ei kasva samassa suhteessa kuin ihmisten määrä, vaan suhteessa pienempi määrä palveluja riittää suuremmalle joukolle. Kun kaupungin väkimäärä kasvaa tilastollisesti 500 000 asukkaasta miljoonaan, tarvittujen palvelujen määrä ei tuplaannu, vaan miljoonan asukkaan kaupunki tarvitsee vain 85 prosenttia lisää infrastruktuuria. Sosiaalisten verkostojen tiheys saa aikaan myös tuottavuutta. Kaupungin ihmismäärän ja siten sosiaalisten verkostojen systeemin kasvaessa ekonominen aktiivisuus, innovaatioiden määrä, keskipalkat, patenttien määrä ja esimerkiksi ravintoloiden määrä kasvavat suhteessa enemmän kuin ihmismäärä. Kaupungin ihmismäärän kaksinkertaistuksessa esimerkiksi patenttien, bruttokansantuotteen ja ekonominen aktiivisuuden määrä ei vain kaksinkertaistu vaan kasvaa tilastollisesti 115 prosenttia.⁶

Valitettavasti tämä sosiaalisten verkostojen systeemin kasvun aikaansaama tehokkuus ei ole vain positiivista. Myös kielteiset asiat, kuten rikollisuus ja alueiden eriytyminen hyväosaisempiin ja huono-osaisempiin, lisääntyvät vastaavalla kiihtyvällä vauhdilla kaupunkien koon kasvaessa. Esimerkiksi asunnottomuus on Suomessakin erityisesti suurimpien kaupunkien ongelma. Kaupungit siis tuottavat sekä hyvää että huonoa yhä tehokkaammin kasvaessaan, sosiaalisten verkostojen systeemien tihentyessä. Kaupunkien elämänrytmi on kaiken kaikkiaan kiivaampi, erilaisia asioita on tarjolla enemmän, elämä tuntuu täydemmältä ja kiireisemmältä ja usein onkin sitä. Mitä suurempi kaupunki, sitä enemmän asioita ja toisia ihmisiä ihmiset kohtaavat päivittäin. Ihmiset tutkitusti muun muassa kävelevät nopeammin kaupungeissa. Kaupunkien rytmi tuottaa myös stressiä, joka sekkin lisääntyy kiihtyen kaupungin koon kasvaessa.⁷

Kaupunkiympäristö vaikuttaa myös ihmisten keskinäiseen vuorovaikutukseen, sillä jokainen kaupunkilainen kohtaa kaupunkitilassa jatkuvasti lukemattomia toisia. Jo ensimmäiset sosiologit 1800- ja 1900-lukujen taitteessa, kaupungistumisen kiihtyessä, pohtivat tämän vaikutusta ihmiseen. Kaupungit nähtiin ylipäätään kuormittavina ympäristöinä, ajateltiin, että niiden tarjoamat liialliset ärsykkeet olisivat liikaa ihmisen mielelle. Vaikka esimerkiksi Simmel yhtäältä kuvaili *Suurkaupunki ja moderni elämä* -teoksessaan

6 Emerson & Knight Johnson 2018, 5, perustuen Westin (2017) tutkimuksiin.

7 Emerson & Knight Johnson 2018, 5–6, 9, perustuen Westin (2017) tutkimuksiin.

suurkaupunkien mahdollistavan yksilöille henkistä liikkumatilaa ja yksilöllisiä elämänvalintoja vastapuolina pikkukaupunkien normeille, perinteille ja ennakkoluuloille, hän toisaalta näki ihmispaljouden aiheuttavan turtumista toisiin ihmisiin, laskelmoivuutta, varautuneisuutta ja yksinäisyyttä.⁸

Nämä ihmissuhteisiin liittyvät kielteiset käsitykset eivät kuitenkaan näytä tutkimustiedon perusteella toteutuneen. Ei ole pystytty osoittamaan, että kaupunkikonteksti aiheuttaisi esimerkiksi ystävyysuhteiden määrän vähenemistä tai niiden kokemista vähemmän merkityksellisinä. Itse asiassa ihmisillä on todettu keskimäärin olevan jotakuinkin sama määrä läheisiä ystäviä ja sosiaalisia suhteita riippumatta kaupungin koosta.⁹ Myöskään yhteisöihin liittyminen ei ole loppunut. Ystävyysuhteet ja yhteisöt kylläkin muodostuvat yhä useammin valinnan kautta eivätkä annettuina, kuten suku- tai kyläyhteisö. Tämä liittyy laajempaan, etenkin länsimaiseen modernisoitumiskehitykseen ja siihen kietoutuvaan yksilöllistymiseen, jonka myötä yksilöllä nähdään olevan yhä enemmän vapautta ja toisaalta myös vastuuta ohjata itse elämäänsä ja toteuttaa itseään yhteisöjen tai yhteiskunnan ohjaavan vaikutuksen sijaan.¹⁰ Monissa urbaaneissa konteksteissa yksilö valitsee ja samalla joutuu itse etsimään ja saavuttamaan ystävyysuhteensa, yhteisönsä ja ryhmänsä.

Tämän mahdollistamiseksi kaupungeissa on suuri määrä erilaisia organisaatioita, yhdistyksiä ja palveluja, jotka koordinoivat ihmisten välisiä suhteita ja toimintaa sekä yhdistävät ihmisiä kiinnostuksen kohteiden tai muiden tarpeiden perusteella. Ihmissuhteet siis joiltain osin muuttuvat organisoitumiseksi, välitetyiksi. Tämä kehitys koskee ylipäätään modernisoituneita yhteiskuntia, jotka ovat monilta osin siirtyneet yhteisöllisemmästä elämänmuodosta yhteiskunnalliseen, organisoidumpaan toimintatapaan muun muassa työnjaossa ja hoivassa,¹¹ mutta toimintatapa korostuu kaupungeissa. Suhteet muodostuvat yksilön kiinnostuksen kohteiden ja toiminnan myötä, ja yksilölle on tarjolla mahdollisia suhteita ja ryhmiä ainakin periaatteessa erittäin paljon. Urbaani voidaankin nähdä myös niin sanotun sosiaalisen pääoman osalta tiheänä kontekstina mahdollisten kontaktien, verkostojen ja yhdessä toimimisen näkökulmasta.¹²

8 Simmel 2005.

9 Emerson & Knight Johnson 2018, 8.

10 Beck & Beck-Gernsheim 2002.

11 Vrt. Tönniesin Gemeinschaft–gesellschaft-erottelu, esim. Töttö 1996.

12 Emerson & Knight Johnson 2018, 5.

Tämä tarkoittaa moninaisuutta. Koska kaupungeissa on paljon ihmisiä, niissä on paljon erilaisia kiinnostuksen kohteita ja elämäntapoja. Lisäksi maahanmuutto keskittyy kaupunkeihin, mikä myös lisää niiden moninaisuutta. Organisaatiot, toimintatavat, palvelut ja harrastukset voivat erikoistua yhä tarkemmin, kun väestöä on enemmän. Kaupungeista löytyy riittävästi esimerkiksi jonkin tietyn koirarodun tai erikoisemman urheilulajin harrastajia, jotta heillä voi olla oma yhdistys tai ryhmä. Samoin muodostuu erilaisia alakulttuureja sitä enemmän, mitä suurempi kaupunki. Kaupunkien tiheys myös luo intensiteettiä alakulttuureihin. Jakaessaan samaa kaupunkitilaa tai eläessään toistensa läheisyydessä erilaisia alakulttuureja edustavat ihmiset kohtaavat toisiaan väistämättä, mikä voi johtaa jännitteisiin tai konflikteihin. Vähintäänkin erilaisuuden läheisyys korostaa henkilökohtaisen ja ryhmäidentiteettien muodostumiseen ja kokemiseen liittyen ihmisten käsitystä siitä, miten heidän alakulttuurinsa ja he sen mukana eroavat muista ryhmistä. Toisaalta läheisyys johtaa vaikutteiden leviämiseen, luovuuteen ja vaihtoon, kun ryhmät soveltavat toistensa innovaatioita tai reagoivat toisten toimintaan. Kaupunkikontekstit ovatkin yleensä myös keskimääräistä epäsovinnaisempia, kun ensin poikkeaviksi koetut innovaatiot leviävät muiden vaikutteiden tavoin.¹³

Kaupunkeihin liitetty epäsovinnaisuus ja edellä käsitelty vapaus myös houkuttelevat kaupunkeihin ihmisiä, jotka kokevat pienemmät yhteisöt rajoittaviksi tai liian sovinnaisiksi. Monilta osin kaupunki onkin myös lupaus ja toive, milloin vapaudesta, elämyksistä ja oman itsen näköisestä elämästä, milloin mahdollisuudesta työhön ja elantoon, joita aiempi asuinpaikka ei ole pystynyt tuottamaan.¹⁴ Kaupungit ovat ylipäättään paitsi materiaalisia myös merkitysympäristöjä, joiden merkitys rakentuu kokemusten ja tulkintojen kautta. Mielikuvat, myytit ja kulttuuri liittyvät kaupunkiin sosiaalisesti rakentuneen ja jatkuvasti rakentuvan negatiivisten ja positiivisten merkitysten tason.¹⁵ Verkostoineen, organisaatioineen ja kiihtyvine rytmeineen kaupungeissa eittämättä on paljon erilaisia mahdollisuuksia. Selvää kuitenkin on, että kaikkien kaupunkeihin muuttavien toiveet paremmasta elämästä eivät toteudu megakaupunkien slummeissa eivätkä suomalaisissakaan kaupungeissa.

13 Emerson & Knight Johnson 2018, 11–13.

14 Orsi 1999.

15 Orsi 1999; Shields 1991.

16.3 Maallistunut kaupunki?

Mitä tämä kaikki sitten tarkoittaa uskontojen näkökulmasta? Edellä esitelty tekijät vaikuttavat keskeisesti siihen, millaiseksi ihmiselämä urbaaneissa konteksteissa muodostuu, miten ihmiset toimivat, organisoivat toimintaansa, liittyvät toisiinsa ja kokevat kaupungin ja elämän kaupungissa. Urbaani ei siis ole vain tausta ihmisten elämälle eikä siis myöskään uskonnolle, vaan vaikuttaa niihin eri tavoin. Kaupungistuminen vaikuttaa siihen, miten ihmiset, yhteisöt ja kokonaiset yhteiskunnat elävät ja toimivat suhteessa uskontoon, miten uskonto ilmenee ja miten se on läsnä ihmisten elinympäristöissä.

Länsimainen yhteiskuntatieteellinen tutkimus oletti pitkään, että modernisaatio ja siihen kietoutuvat ilmiöt, kuten tieteellisen maailmankuvan voimistuminen, yksilöllistyminen ja kaupungistuminen, johtavat uskonnon merkityksen vähenemiseen ja lopulta sekularisaatioon. Uskonnon ajateltiin eriytyvän muusta yhteiskunnasta ja siirtyvän yksityisen elämänalueen piiriin. Yksilöiden uskonnollisuuden uskottiin vähenevän ja hiipuvan.¹⁶ Totta onkin, että modernisaatio on muuttanut uskonnon julkista roolia ja yksilöiden uskonnollisuutta erityisesti Euroopassa. Uskonto on ainakin lainsäädännön tasolla eriytynyt itsenäisemmäksi muusta yhteiskunnasta, ja perinteisin mittarein tarkasteltu uskonnollisuus on selkeästi vähentynyt. Esimerkiksi kirkon jäsenmäärä, kirkossa käynti sekä usko oppiin ja opetuksiin ovat vähentyneet myös Suomessa.¹⁷

Modernisaatio tai kaupungistuminen eivät kuitenkaan kumpikaan ole itsessään eivätkä suhteessa uskontoon lineaarisia tai johdonmukaisesti kaikkialla samanlaisena toteutuvia prosesseja. Yhteiskuntatieteellinen tutkimus on painottunut länsimaihin, ja tietynlaisen maallistumiskehityksen yhteys modernisaatioon korostuu pääosin vain Euroopassa. Muualla maailmassa, etenkin länsimaiden ulkopuolella, vastaavaa kehitystä ei ole samassa määrin nähtävissä.¹⁸ Missionaalisuus on erilaista länsimaisessa kaupungissa kuin kasvavan kristinuskon konteksteissa. Globaalin urbanisoitumisen ja kaupunkien keskinäisen verkottumisen myötä muiden maanosien modernit, joissa uskonto on usein hyvinkin keskeinen, vaikuttavat myös länsimaisiin konteksteihin ihmisten, elämäntapojen ja ylipäättään kaikenlaisten vaikutteiden virtausten kautta. Tämä tarkoittaa esimerkiksi eri yhteisöjen lähetystyön

16 Esim. Berger 1967.

17 Ketola 2016, 62, 67; Sohlberg & Ketola 2016, 23, 29.

18 Eisenstadt 2002; van der Veer 2015.

suuntien moninaistumista. Kristinuskon painopisteen siirryttyä pois Euroopasta Eurooppa muuttuu yhä useammin myös lähetystyön kohteeksi, ja esimerkiksi maahanmuuton myötä muiden maanosien uskonnollisuus ja niistä nousevat lukuisat erilaiset yhteisöt ovat myös osa Euroopan ja Suomenkin sisäistä uskonnollisuutta.

Uskonto ei ole Euroopassakaan eriytynyt missään vaiheessa julkisesta tilasta täysin. Se voi myös ottaa ja saada erilaisia ja uusia julkisia rooleja, esimerkiksi osana kansalaisyhteiskuntaa, myös urbaaneissa konteksteissa.¹⁹ Yksilöiden uskonnollisuuden mittaaminen jäsenyyksillä tai uskolla uskontokuntien opinkohtiin ei myöskään kuvaa uskonnollisuuden koko todellisuutta. Esimerkiksi Voas on kutsunut eurooppalaisen uskonnollisuuden todellisuutta termillä *sumea uskollisuus* (engl. *fuzzy fidelity*); valtaosaa eurooppalaisista ei kuvaa termi uskonnollinen tai ei-uskonnollinen, vaan todellisuus on tätä moniulotteisempi. Ihmiset yhdistelevät uskonnollisuudessaan tai etsinnässään perinteisiä ja yksilöllisiä elementtejä sekä vapaampaa spirituaalisuutta ja kokemusellisuutta.²⁰ Eletty urbaani uskonto toteutuu virallisten toimijoiden ja instituutioiden piirissä ja niihin liittyen, mutta myös niiden ulkopuolella ja väleissä, kaupunkitilassa, kaduilla ja tavallisessa arjessa, yksilöiden ja esimerkiksi alhaalta ylös rakentuvien tai maahanmuuttajien uskonnollisten yhteisöjen toiminnassa.²¹

Siinä missä sekularisaatio-teesi on olettanut maallistumisen yleisesti lisääntyvän ja uskonnon vähenevän, urbaaneissa konteksteissa voidaan nähdä maallistumisen ja uskonnollisuuden kummankin toteutuvan ja jopa voimistuvan samaan aikaan. Kaupungeissa ryhmien identiteetit ja ideologiset rajat korostuvat erottautuessaan muista, ja ryhmät toisaalta saavat toinen toisiltaan jatkuvassa reflektiossa vaikutteita. Samassa kaupunkitilassa uskonnottomuus ja eri uskonnot, myös niiden sisäiset alakulttuurit ja ryhmät, ovat siis väistämättä jonkinlaisessa vuoropuhelussa ja tietyllä tavalla haastavat toinen toisiaan. Oman alakulttuurin tai ryhmän identiteetin kirkastaminen toisesta maailmankatsomuksesta erottautumalla voi kiihdyttää fundamentalistisia ja liberaaleja tulkintoja kuten myös uskonnollisuutta ja uskonnottomuutta. Omasta ajattelusta poikkeavan tai jopa sitä haastavan tai vastustavan ryhmän läsnäolo lisää tarvetta oman ajattelun kirkastamiseen ja perustelemiseen.²²

19 Asad 2003; Pessi & Grönlund 2018.

20 Utriainen 2018; Voas 2009.

21 Baker 2013; Smith 2013.

22 Emerson & Knight Johnson 2018, 13.

Uskontoa haastavat kehityskulut voivat siis samaan aikaan hieman paradoksaalisestikin myös voimistaa uskonnollisia ilmiöitä. Kun uskontoneutraaliuden vaatimukset vievät tilaa uskonnolta, uskonnolliset toimijat joutuvat luomaan uusia, innovatiivisia tapoja toteuttaa uskontoa urbaanissa tilassa. Uskontoa haastavat ilmiöt voivat myös korostaa ihmisten ja yhteisöjen tarvetta vaihtoehtoisille arvoille tai jaetulle uskonnolliselle tilalle ja tätä kautta lisätä kysyntää uskonnolliselle toiminnalle.²³

Kaupungit ovat ylipäätään innovatiivisia ja dynaamisia ympäristöjä myös uskonnoille. Kaupunkien edellä käsitelty mittakaavavaikutus vaikuttaa elämäntapomusten kenttään ja lisää esimerkiksi elämäntapomuksellisia innovaatioita. Kaupungeissa tapahtuu jatkuvaa etsintää, kokeilua ja muutosta. Ne ovat niin sekulaarien kuin uskonnollisten liikkeiden hermokeskuksia, koska niissä sosiaalisten verkostojen systeeminä on riittävästi ihmisiä alakulttuureihin ja monenlaisia resursseja ja vaikutteita uudenlaisten ajatusten, toimintatapojen, yhteisöjen ja alakulttuurien syntyymiseen. Esimerkiksi fundamentalistiset uskonnolliset liikkeet ovat pääosin urbaaneja liikkeitä. Kaupungit ovat usein kaikenlaisten uskonnollisten innovaatioiden ja uusien toimintamallien keskuksia.²⁴

Moninaisuus, vaihtoehtojen suuri määrä ja valitsemisen kulttuuri vaikuttavat myös urbaaniin uskonnollisuuteen. Kun uskonnollisia yhteisöjä on tarjolla paljon, yksilö on ainakin joiltain osin vapaampi valitsemaan niistä itselleen mieluisimman, jolloin samoin ajattelevat ihmiset etsiytyvät yhteen. Tämä tekee urbaanien uskonnollisten yhteisöjen toiminnasta helposti eriytynyttä niin, että erilaisia näkökulmia edustavat ihmiset eriytyvät omiin yhteisöihinsä. Toimintatapa on korostuneempi lähtökohtaisesti moniuskontoisissa konteksteissa, mutta tilanne on todellisuutta myös Suomessa, jossa erilaisia uskontoja ja uskonnollisia yhteisöjä toimii etenkin kaupungeissa huomattavan paljon. Eriytyneisyys on totta myös Suomen evankelis-luterilaisen kirkon sisällä. Kirkko kyllä edustaa toimintatapaa, jossa samaan seurakuntaan kuuluvat kaikki tietyn maantieteellisen alueen evankelisluterilaiseen kirkkoon kuuluvat ihmiset, mutta kristityt etsiytyvät esimerkiksi herätysliikkeiden, Tuomasyhteisön tai Sateenkaarimessun toimintaan mieltymystensä mukaan. Tällöin monesti ryhmien sisäinen koheesio ja homogeenisuus kasvavat ja ryhmien välinen heterogeenisyys ja eriytyminen lisääntyvät ryhmäidentiteettien ja -rajojen, sisäryhmien ja ulkoryhmien määrittelyjen ja muodostamisen

23 Emerson & Knight Johnson 2018, 13

24 Emerson & Knight Johnson 2018, 13.

myötä. Organisaatio- tai yhteisötasolla seurakuntien ja muiden uskonnollisten yhteisöjen on kaupunkien väenpaljoudessa myös mahdollista profiloida toimintaansa eri kohderyhmille, kuten vaikkapa urbaaneille nuorille aikuisille, sosiaalisia kysymyksiä korostaville, tietyille maahanmuuttajaryhmälle tai karismaattisia vaikutteita etsiville, jolloin myös organisaatiot voivat erikoistua ja erilaistua toisistaan.

Kaupunkien lainalaisuuksista uskontoon vaikuttaa lisäksi kaupunkien tehokkuus myös kielteisissä asioissa, huono-osaisuudessa, eriarvoistumisessa, kiireessä ja stressissä. Uskontojen edustamille vaihtoehtoisille arvoille, sanomalle ja toiminnalle on kaupungeissa monia tarpeita. Missionaalisen kirkon rooli on sekä sanoin että teoin keskeinen esimerkiksi köyhyyden, syrjäytymisen ja ihmisoikeuksien kysymyksissä. Uskonnot voivat ylipäättään vastustaa ja kyseenalaistaa epäoikeudenmukaisuutta ja sortoa ja toimia erityisen haavoittuvassa asemassa olevien parissa. Niillä on myös keskeinen vastuu vastakkainasettelun vähentämisessä sekä dialogin edistämisessä erilaisten elämäntodellisuuksien ja elämäntodellisuuden jakaessa samaa kaupunkitilaa. Edelleen uskonnot voivat vastustaa ja kyseenalaistaa ihmisiä erityisesti kaupungeissa uuvuttavaa kiirettä, kilpailukulttuuria, uusliberalistista politiikkaa ja talouden dominanssia ihmisten hyvinvoinnin sijaan. Näitä asioita esimerkiksi verrattain maallistuneessa Suomessa kirkolta odotetaan laajasti.²⁵ Ne voivat myös tarjota arvopohjaisia yhteisöjä ja kontakteja ihmisille, jotka etsivät merkityksellisiä ihmissuhteita ja yhteisöjä kaupunkien jatkuvien kohtaamisten ja väenpaljouden keskellä.

16.4 Urbaani missionaalisuus on sekä paikallista että globaalia

Kaupunkien lainalaisuudet vaikuttavat siis monin tavoin sekä kaupunkilaisten että kaupungeissa toimivien yhteisöjen ajatteluun ja toimintaan, myös uskontoon liittyen. Entä miten uskonto, erityisesti kristinusko, vaikuttaa kaupunkeihin ja kaupunkilaisten elämään? Mitä on missionaalisuus kaupungissa, ja miten se toteutuu? Missionaalisuuden toteutuminen kaupungissa, kääntyminen kohti kunkin kaupunkiympäristön elämäntodellisuuksia ja kaupungissa eläviä ihmisiä, tarkoittaa lähtökohtaisesti kunkin paikallisen kontekstin kysymysten ymmärtämistä. Kontekstuaalisella teologialla tarkoitetaan

25 Hytönen & Sorsa 2016, 225–226.

uskonnon, sen kirjoitusten ja tradition tulkintaa tiettyssä kontekstissa eli ympäristössä, niiden asettamista aktiiviseen vuoropuheluun kontekstin ja sen todellisuuden kanssa. Teologiaa ei nähdä jonain, jota sovelletaan tiettyyn kulttuuriin tai kontekstiin, vaan kulttuurit ja kontekstit tulevat teologian lähteiksi dialektisessa suhteessa tekstien ja tradition kanssa. Kontekstuaalinen teologia ottaa vakavasti kaiken tiedon kontekstisidonnaisuuden; taustamme, kulttuurimme ja historian vaihe vaikuttavat käsityksemme todellisuudesta, mikä ei voi olla vaikuttamatta käsityksiin Jumalasta, uskosta tai opista.²⁶

Erilaiset kontekstuaaliset teologiat alkoivat kehittyä erityisesti 1970-luvulta alkaen, kun länsimaisessa kontekstissa muokkautuneet teologiat eivät resonoineet muissa kulttuureissa ja niiden ajattelumalleissa. Länsimaiseen teologiaan liittyi myös usein alistava luonne ja muun muassa kolonialismin historia. Kontekstuaalisiin teologioihin sisältyykin Eurooppa-keskeisyyden, kolonialismin ja mieskeskeisyyden kritiikki. Niissä korostuu paikallisuus, tilannekohtaisuus ja kulttuuri.²⁷ Kontekstuaalinen teologia on kuitenkin moniulotteinen käsite, ja sen piiriin voidaan lukea erilaisia teologioita ja teologian tekemisen tapoja ja malleja, jotka vaihtelevat esimerkiksi sen suhteen, miten paljon painotetaan kristinuskon eksklusiivisuutta ja evankeliumin julistamista ja minkä verran yhteiskunnallisia kysymyksiä ja sosiaalista muutosta.²⁸

Yksi kontekstuaalisen teologian suuntaus on erityisesti Iso-Britanniassa 1970-luvulta alkaen kehitetty urbaani teologia. Urbaani teologia syntyi vastauksena tilanteeseen, jossa keskiluokkainen, korkeakirkollinen anglikaaninen kirkko ei puhutellut työväenluokkaisempaa väestönosaa ja oli tästä syystä muuttumassa ihmisille etäiseksi erityisesti Britannian suurissa kaupungeissa. Britannian urbaanin teologian lähestymistavoissa otettiin vakavasti urbaanien kontekstien haasteet, kuten työttömyys, köyhyys, etninen moninaisuus ja siihen liittyvä rasismi. Urbaanin teologian myötä kirkko toimi näiden haasteiden parissa ja otti myös vahvasti kantaa poliittisesti. Toiminta asemoitui usein lähelle arkea. Teologiaa tehtiin pienyhteisöissä, kaupunkilaisten arjessa, ottaen vakavasti heidän elämäntodellisuutensa ja ongelmansa.²⁹

Tällaisena urbaani teologia tulee lähelle vapautuksen ja yhteiskuntateologian (engl. *public theology*) käsitteitä ja suuntauksia. Erilaiset vapautuksen teologiat perustuvat käsitykselle, että köyhien, sorrettujen ja marginalisoitujen

26 Bevans 1999; Graham 2013; Latvus ym. 2010.

27 Bevans 1999; Vuola 1991.

28 Bevans 1999.

29 Graham 2013.

asettaminen etusijalle teologiassa ja kirkon elämässä sekä heidän oikeuksiensa konkreettinen puolustaminen ovat kristillisen uskon keskeinen vaatimus.³⁰ Yhteiskuntateologialla viitataan lähestymistapoihin, joissa teologia yhdistyy käytäntöön yhteiskunnallisissa (poliittisissa) kysymyksissä ja ongelmissa. Se on teologian kriittistä, refleksiivistä ja perusteltua osallistumista yhteiskunnassa köyhien ja syrjäytettyjen hyväksi.³¹ Urbaaneissa konteksteissa toteutuvia teologioita tai urbaaneissa ympäristöissä toteutettavia, eri konteksteista lähteviä toimintamuotoja voi kuitenkin olla lukemattomia erilaisia. Kuten Smith on pelkästään Britannian sisäisestä moninaisuudesta todennut: ”Somalitaustaisten turvapaikanhakijoiden teologinen prosessi Sheffieldissä ei todennäköisesti ole samanlainen kuin asunnottomien Blackpoolissa.”³²

Kontekstuaalisuus edellyttää kunkin yhteisön tai kysymyksen ymmärtämistä kussakin ympäristössä ja kuuntelemista kussakin elämäntodellisuudessa. Tämä tekee urbaanin kontekstuaalisen teologian ja ylipäättään uskonnon kontekstilähtöisen toiminnan moninaiseksi, moniääniseksi, pirstaleiseksi. Se voi nousta uraa luovan, kiireisen kaupunkilaisen tai perusoikeuksista syrjäytetyn elämänkysymyksistä, sekulaarimman länsimaisen tai elävästi moniuskontoisen kulttuurin elämäntodellisuuksista.³³ Kokonaisvaltaiseen missionaalisuuteen sisältyvät kuitenkin keskeisinä oikeudenmukaisuus-, ihmisarvo-, yhdenvertaisuus- ja perusoikeuskysymykset, kaikkien ihmisten, mutta erityisesti syrjäytettyjen ja syrjäytyneiden kohtaaminen ja puolustaminen.³⁴ Kuten edellä totesin, kaupunkien mittakaava ja siihen liittyvä kiihtyvä tempo ja moninaisuus tuottavat paitsi innovaatioita, taloudellista tulosta ja tehokkuutta myös monia haasteita. Kirkoilla on keskeinen rooli urbaanien kontekstien haasteiden ja niistä kärsivien ihmisten parissa. Urbaani missionaalisuus on keskeisesti arjen auttamistyötä ja pyrkimystä perusoikeuksien, oikeudenmukaisuuden ja osallisuuden lisäämiseen erityisen haavoittuvassa asemassa olevien parissa, niin maailman suurkaupunkien slummeissa kuin suomalaisissa lähiöissä. Kaupunkien sisäinen alueellinen eriytyminen, eri-arvoisuuden kasvu, köyhyys ja lukuisat muut ongelmat ovat käytännössä todellisuutta kaupungeissa kaikkialla.

30 Vuola 1991.

31 Esim. Kim 2017.

32 Smith 2013, 2.

33 Smith 2013.

34 Esim. *Kaikkialta kaikkialle – kirkon missio nyt* 2018.

Kim on eritellyt edellä mainitun yhteiskuntateologian toimintatapoja, joissa voidaan nähdä yhtymäkohtia modernilla tavalla ymmärrettyyn missionaalisuuteen ja sovellettavuutta erityisesti urbaanien kontekstien haasteissa ja moninaisuudessa. Yhteiskuntateologia pyrkii lisäämään yhteiskunnallista avoimuutta ja oikeudenmukaisuutta lisäämällä ihmisten toimijuutta sekä kriittistä keskustelua ja dialogia. Se pyrkii kehittämään eri tahoille yhteisiä menetelmiä ja lähtökohtia yhteiskunnalliseen osallistumiseen. Tämä ei tarkoita kristillisen identiteetin häivyttämistä vaan sellaisten ratkaisujen löytämistä, joissa teologista näkökulmaa ei suljeta ulos julkisesta keskustelusta. Tällä pyritään oikeudenmukaiseen ja avoimeen yhteiskuntaan. Yhteiskuntateologia näkee kirkon vaikuttamis- ja kansalaistoiminnan katalysaattorina, joka toimii kansalaisyhteiskunnan toimijoiden ja muiden uskonnollisten yhteisöjen kanssa toteuttaen avointa keskustelua, kriittistä ajattelua ja konsensushakuista päätöksentekoa. Keskeisiä kysymyksiä ovat eriarvoisuus, uskontojen yksityistyminen tai marginalisoituminen yhteiskunnissa, sosiaalipoliittinen oikeudenmukaisuus, valtion ylivalta sekä markkinoiden tai median rooli julkisessa tilassa. Yhteiskuntateologian teologisia painotuksia ovat Jumalan valtakunta ja Jumalan osallisuus inhimillisessä viisaudessa ja järjestelmissä. Se soveltaa kristillistä sosiaalietiikkaa ja poliittista filosofiaa, ja pyrkii vaikuttamaan yhteiskunnan eri tasoilla. Tätä voidaan kutsua myös profeetalliseksi rooliksi.³⁵

Kirkon urbaaneista tarpeista ja haasteista nouseva, eriarvoisuuden vähentämiseen ja ihmisen arvostamiseen tähtäävä toiminta voi siis yhdistää eri uskontoja ja myös uskonottomia toimijoita sekä kansalaisia. Missionaalinen kirkko voi mahdollistaa tätä yhteistyötä ja ihmisten osallistumista eri tavoin. Kansalaistoiminta ja muut osallisuutta mahdollistavat toimintatavat tuovat kontekstuaalisuuden toimintaan lähes automaattisesti, jos toiminta aidosti nousee osallistujien lähtökohdista, tarpeista ja osaamisesta. Missionaalinen kirkko voi niiden myötä olla puhutteleva myös niille kaupunkilaisille, joille kirkko ja kristillisuus ovat etäisiä tai vieraita, myös länsimaissa. Esimerkiksi Suomessa kirkon vapaaehtoistoiminta on suosittua, ja nopeaa aktivoitumista vaativissa tilanteissa, kuten vuonna 2015 turvapaikanhakijamäärien kasvettua nopeasti, kirkko ja seurakunnat muodostuivat keskeisiksi kansalaisten auttamishalun kanavoijiksi.³⁶ Tuolloisessa tilanteessa yhdistyivät monien kaupunkilaisten ja kirkon arvot, halu toimia turvapaikanhakijoiden auttamiseksi, kirkon kyky organisoida toimintaa tehokkaasti ja verkostomaisesti yhteistyössä

35 Kim 2017, 12–14.

36 Sohlberg & Ketola 2016, 40–42.

niin viranomaisten kuin kansalaisjärjestöjen kanssa, hyvin konkreettiset avun muodot sekä vaikuttamistoiminta, jota esimerkiksi silloisen arkkipiispan Kari Mäkisen julkiset kannanotot edustivat. Kirkolta toivotaankin suomalaisessa yhteiskunnassa paitsi sanoja myös tekoja.³⁷

Vuoden 2015 turvapaikanhakijatilanne johtui Suomen rajat ylittävistä kysymyksistä, kuten moni muukin aikamme suurista ongelmista, esimerkiksi ilmastonmuutos. Globalisaatio ja verkottuneisuus kytkevät suomalaisen kulutusyhteiskunnan muualla toteutuvaan halpatyöhön, epäinhimillisiin ja vaarallisiin työskentelyolosuhteisiin ja ympäristöä tuhoaviin toimintatapoihin. Samoin esimerkiksi länsimaiden ilmastonmuutosta aikaansaavat toimintatavat ja ylikansallisten yritysten tai ulkopuolisten valtioiden paikallisia elinkeinoja vääristävät omistajuudet vaikuttavat globaaliin eriarvoistumiseen ja maahanmuuton virtoihin.

Nämä globaalit ja usein urbanisoitumiseen kietoutuvat lainalaisuudet saavat aikaan sen, että myös missionaalisen kirkon on toimittava verkottuneesti ja globaalisti osana erilaisten kirkkojen ja kristillisyyksien todellisuutta. Kukin paikallinen kirkko kohtaa globaalit haasteet yhtäältä omassa yhteiskunnassaan tai tietyssä lähetystyön kontekstissa, mutta voi globaalina kristittyjen verkoston osana vaikuttaa niihin myös laajemmin. Se voi esimerkiksi kyseenalaistaa eriarvoistumisen globaalin trendin omassa konkreettisessa paikallisissa kontekstissaan sekä taloudellisen kasvun ja kilpailukyvyyn asettamisen ihmisten ja luonnon hyvinvoinnin edelle ja pyrkiä vaikuttamaan näihin kehityskulkuihin. Verkottuneessa urbaanissa maailmassa missionaalisen kirkon onkin toimittava paradoksaalisesti yhtäältä hyvin paikallisesti, kunkin kaupungin ja yhteisön omista elämäntodellisuuksista lähtien, mutta toisaalta maantieteelliset rajat ylittäen, kuten globaali urbanisoitua todellisuuskin. Tiettyjen maantieteellisten paikkojen tai yhteen suuntaan tapahtuvien prosessien lisäksi tämä tapahtuu verkostoissa, monipaikkaisesti ja monisuuntaisesti.

Missionaalisuus globaalin urbanisaation ajassa vaikuttaa väistämättä myös kirkkojen teologiaan. Eri kontekstien todellisuuksien ja teologioiden vuorovaikutus kirkastaa kirkkojen ja kulttuurien eroja ja omia identiteettejä, altistaa konflikteille ja toisaalta saa aikaan vaikutteiden vaihtoa. Missionaalisuuden haasteet, mahdollisuudet ja välttämättömyys ovat samat kuin muunkin inhimillisen toiminnan. Länsimaisten kirkkojen rooli on kristinuskon painopisteen siirryttyä muihin maanosiin vaihtunut lähettäjämaasta myös vastaanottajaksi, kumppaniksi ja oppijaksi. Tämä tuo sekä kaikille kirkoille

37 Salminen 2016, 148.

että yhdelle yhteiselle, globaalille kirkolle mahdollisuuksia teologisen ymmärryksen syventymiseen ja monipuolistumiseen, vahvempaan osallisuuteen sekä aitoon vaikutukseen urbanisoituvassa maailmassa ja sen haasteissa.

Lähteet ja kirjallisuus

Asad, Talal

2003 *Formations of the Secular. Christianity, Islam, Modernity.* Stanford, California: Stanford University Press.

Baker, Chris

2013 *Current Themes and Challenges in Urban Theology.* – *The Expository Times* 125/1, 3–12.

Beck, Ulrich & Beck-Gernsheim, Elisabeth

2002 *Individualisation.* London: Sage.

Berger, Peter L.

1967 *The Sacred Canopy: Elements of a Sociological Theory of Religion.* New York: Anchor Books.

Bevans, Stephen B.

1999 *Models of Contextual Theology.* Maryknoll, New York: Orbis Books.

Brenner, Neil & Schmidt, Christian

2015 *Towards a New Epistemology of the Urban.* – *City* 19/2–3, 151–182.

Davey, Andrew P.

2008 *Better Place: Performing the Urbanisms of Hope.* – *International Journal of Public Theology* 2, 27–46.

Eisenstadt, Shmuel N.

2002 *Multiple Modernities.* – *Daedalus* 129, 1–29.

Emerson, Michael O. & Knight Johnson, Lenore M.

2018 *Soul of the City: The Depth of How “Urban” Matters in the Sociology of Religion.* – *Sociology of Religion: A Quarterly Review* 79/1, 1–19.

Graham, E. L.

2013 *Between a Rock and a Hard Place: Public Theology in a Post-Secular Age*. London: SCM Press.

Herman, Agatha & Beaumont, Justin & Cloke, Paul & Walliser, Andrés

2012 *Spaces of Postsecular Engagement in Cities. – Faith-Based Organisations and Exclusion in European Cities*. Ed. by Justin Beaumont & Paul Cloke. Bristol, UK: The Policy Press.

Hytönen, Maarit & Sorsa, Leena

2016 *Kirkko julkisena keskustelijana. – Kimmo Ketola & Maarit Hytönen & Veli-Matti Salminen & Jussi Sohlberg & Leena Sorsa: Osallistuva luterilaisuus. Suomen evankelis-luterilainen kirkko vuosina 2012–2015: Tutkimus kirkosta ja suomalaisista. Kirkon tutkimuskeskuksen julkaisuja 125*. Tampere: Kirkon tutkimuskeskus.

Kaikkialta kaikkialle – kirkon missio nyt

2018 *Kaikkialta kaikkialle – kirkon missio nyt. Missiologian tuntemus ja osaaminen kirkon työssä. Suomen ev.-lut. kirkon julkaisuja 67. Kirkko ja toiminta*. Helsinki: Kirkkohallitus.

Ketola, Kimmo

2016 *Luterilainen usko nykyajan Suomessa. – Kimmo Ketola & Maarit Hytönen & Veli-Matti Salminen & Jussi Sohlberg & Leena Sorsa: Osallistuva luterilaisuus. Suomen evankelis-luterilainen kirkko vuosina 2012–2015: Tutkimus kirkosta ja suomalaisista. Kirkon tutkimuskeskuksen julkaisuja 125*. Tampere: Kirkon tutkimuskeskus.

Kim, Sebastian

2017 *Mission's Public Engagement: The Conversation of Missiology and Public Theology. – Missiology: An International Review 45/1, 7–24*.

Latvus, Kari & Häkkinen, Sakari & von Weissenberg, Hanne

2010 *Köyhien Raamattu*. Helsinki: Kirjapaja.

Orsi, Robert

1999 *Introduction: Crossing the City Line. – Gods of the City: Religion and the American Urban Landscape*. Ed by Robert Orsi. Bloomington: Indiana University Press.

Pessi, Anne Birgitta & Grönlund, Henrietta

2018 Julkinen ja yksityinen: uskonnon monipaikkaisuus. – Uskontososiologia. Toim. Kimmo Ketola, Tuomas Martikainen & Tuomas Taira. Turku: Eetos.

Salminen, Veli-Matti

2016 Kirkon auttamistyö yhteiskunnallisena osallistumisena. – Kimmo Ketola & Maarit Hytönen & Veli-Matti Salminen & Jussi Sohlberg & Leena Sorsa: Osallistuva luterilaisuus. Suomen evankelis-luterilainen kirkko vuosina 2012–2015: Tutkimus kirkosta ja suomalaisista. Kirkon tutkimuskeskuksen julkaisuja 125. Tampere: Kirkon tutkimuskeskus.

Shields, Rob

1991 Places on the Margin: Alternative Geographies of Modernity. London: Routledge.

Simmel, Georg

2005 Suurkaupunki ja moderni elämä: kirjoituksia vuosilta 1895–1917. Toim. Tiina Huuhtanen & Arto Noro. Helsinki: Gaudeamus.

Smith, Greg

2013 A Rough Guide to Urban Theology: Forty Years In the Wilderness? <http://gregsmith.synthasite.com/resources/A%20Rough%20Guide%20to%20Urban%20Theology.pdf> (viitattu 20.9.2017).

Sohlberg, Jussi & Ketola, Kimmo

2016 Uskonnolliset yhteisöt Suomessa. – Kimmo Ketola & Maarit Hytönen & Veli-Matti Salminen & Jussi Sohlberg & Leena Sorsa: Osallistuva luterilaisuus. Suomen evankelis-luterilainen kirkko vuosina 2012–2015: Tutkimus kirkosta ja suomalaisista. Kirkon tutkimuskeskuksen julkaisuja 125. Tampere: Kirkon tutkimuskeskus.

Töttö, Pertti

1996 Ferdinand Tönnies – Gemeinschaft ja Gesellschaft. – Sosiologian Klassikot. Toim. Jukka Gronow, Arto Noro & Pertti Töttö. Helsinki: Gaudeamus.

Utriainen, Terhi

2018 Epävirallinen eletty uskonto. – Uskontososologia. Toim. Kimmo Ketola, Tuomas Martikainen & Tuomas Taira. Turku: Eetos.

Van der Veer, P.

2015 Introduction. Urban Theory, Asia, and Religion. – Handbook of Religion and the Asian City: Aspiration and Urbanization in the Twenty-First Century. Ed. by Peter Van der Veer. Oakland: University of California Press. 1–17.

West, Geoffrey

2017 Scale: The Universal Laws of Growth, Innovation, Sustainability, and the Pace of Life, in Organisms, Cities, Economies, and Companies. New York: Penguin Press.

Voas, David

2009 The Rise and Fall of Fuzzy Fidelity in Europe. – European Sociological Review 25/2, 155–168.

World Urbanization Prospects

2018 World Urbanization Prospects. The 2018 Revision (key facts). United Nations. <https://esa.un.org/unpd/wup/Publications/Files/WUP2018-KeyFacts.pdf>.

Vuola, Elina

1991 Köyhien Jumala. Johdatus vapautuksen teologiaan. Helsinki: Gaudeamus.